

nowatorską koncepcję, by ją powiązać z nauką o jedności Trójcy Świętej? I jeszcze: czy Bóg Ojciec może potrzebować objawienia czegokolwiek?

Rozdział VI nosi tytuł *Jezus Chrystus – świadomość deklaracyjna* (s. 168-189). Składa się on z paragrafów poświęconych analizie tzw. tytułów chrystologicznych pod kątem Boskiej świadomości Jezusa. Chodzi o następujące tytuły: Syn Człowieczy, Syn Boży, „Ja jestem”, oraz Mesjasz (Chrystus).

Jeśli można wskazać drobne uwagi co do całej książki, to zaproponowałbym, by w kolejnym wydaniu znalazło się więcej odwołań do rodzimej chrystologii fundamentalnej i polskiej teologii w ogóle. Autor bardzo często przywołuje dzieła Niemców, co należy uznać *in plus*, lecz u nas także powstały niezwykle cenne opracowania. Kto wie, czy co do dynamiki rozwoju polska teologia fundamentalna nie znajduje się dziś w samej czołówce. Warto ten moment dziejowy wykorzystać. Wydaje mi się, że powinno być także zamieszczone zakończenie, choćby krótkie.

Zaletą recenzowanego opracowania jest zwięzłość i wiązłość jego struktury, co wcale nie oznacza powierzchowności treści, gdyż zwłaszcza nowatorskie rozważania autora zostały zaprezentowane wyczerpująco. Walorem jest także częste przywoływanie tekstów biblijnych, dzięki czemu treść nie tylko jest solidnie osadzona w Piśmie Świętym, lecz także nim kierowana; można więc tu mówić o podręczniku do biblijnej chrystologii fundamentalnej.

Na koniec koniecznie trzeba zauważyć liczne odwołania do myśli Benedykta XVI, które autor doskonale wykorzystuje jako zwięzłe konkluzje analizowanych trudnych problemów. Dzięki temu o. prof. dr hab. Andrzej A. Napiórkowski z jednej strony zwrócił uwagę czytelników na przywiązanie obecnego Papieża do teologii fundamentalnej (która jest jego pierwszą teologiczną miłością) oraz dowiódł, że jego teksty nieustannie oscylują wokół tej dziedziny, zaś z drugiej strony umiejętnie pomaga zapamiętać to, co najważniejsze w chrystologii fundamentalnej i wierze Kościoła.

Ks. Krzysztof Kaucha
Instytut Teologii Fundamentalnej KUL

Pokój dla świata. Znaczenie dialogu międzyreligijnego (w kontekście Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich „Nostra aetate” Soboru Watykańskiego II) dla społeczności polskiej i ukraińskiej oraz Kościoła w Europie Środkowowschodniej (1965-2005). Red. Sławomir Jacek Żurek. Lublin: Wydawnictwo KUL, Lubelska Szkoła Biznesu 2006 ss. 185.

Sobór Watykański II zapoczątkował nową postawę Kościoła katolickiego w stosunku do religii niechrześcijańskich. 28 października 1965 r. podczas czwartej sesji

Soboru uchwalono Deklarację o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate*, która ma znaczenie wyjątkowe, ponieważ po raz pierwszy w swych dziejach Kościół sformułował w niej swoje stanowisko wobec tychże religii. Autorzy recenzowanej pracy mają tego świadomość, dlatego wielokrotnie nawiązują do tego dokumentu.

Temat pokoju i dialogu międzyreligijnego pozostaje aktualny i domaga się zwłaszcza w obecnym stuleciu podjęcia nowej, głębszej refleksji. Czytając to dzieło można odnieść wrażenie, iż autorzy są przekonani, że zwłaszcza w obecnych czasach bardzo potrzebne są dialog, współpraca, zaangażowanie prowadzące do dialogu międzyreligijnego i pokoju, ponieważ zgodnie ze słowami Hansa Künga: *Nie ma pokoju na świecie bez pokoju między religiami. Nie ma pokoju między religiami bez dialogu religijnego*¹. Niniejsze opracowanie skierowane jest do każdego, bez względu na wyznawaną religię czy światopogląd.

Dzieło to zawiera artykuły, które są rozszerzeniem referatów prezentowanych na dwóch konferencjach w Lublinie poświęconych znaczeniu Deklaracji o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich *Nostra aetate* Soboru Watykańskiego II dla społeczności polskiej i ukraińskiej, jak również dla Kościoła w Europie Środkowo-wschodniej.

Pierwsza z nich, *Międzyreligijne i ekumeniczne znaczenie „Nostra aetate”* (październik 2005 r.), została zorganizowana przez Wydział Teologii i Kolegium Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych KUL.

W drugiej konferencji, zatytułowanej *Pokój dla świata* (25-26 X 2006 r. w ramach programu Interreg III A/TACIS CBC), wzięli udział przedstawiciele różnych religii oraz badacze relacji pomiędzy chrześcijaństwem a różnymi denominacjami.

Niniejsza publikacja została wydana pod redakcją Sławomira Jacka Żurka, profesora KUL, kierownika Katedry Dydaktyki Literatury i Języka Polskiego oraz Pracowni Literatury Polsko-Żydowskiej w Instytucie Filologii Polskiej KUL, koordynatora wspomnianego Programu UE – Interreg III A/TACIS CBC na Wydziale Nauk Humanistycznych KUL, członka Komitetu ds. Dialogu z Judaizmem Rady Episkopatu Polski, Archidiecezjalnej Rady Ekumenicznej przy Metropolice Lubelskiej, Polskiej Rady Chrześcijań i Żydów. Jest autorem wielu monografii oraz artykułów naukowych².

Niniejszy tom otwiera artykuł Ireny Borowik, socjologa religii, pracującej w Instytucie Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego, opatrzony tytułem *Religie w Europie Środkowowschodniej. Piętnaście lat transformacji* (s. 14-21). Autorka kreśli specyfikę i różnorodność religii w Europie Środkowowschodniej z perspektywy ponad piętnastu lat transformacji ustrojowej. Wskazuje na wolność religijną, która jest jednym z najistotniejszych elementów przemiany w tej części Europy, warunkiem

¹ *Wojna i przemoc w religiach świata. Fakty i przyczyny*. Wybór i oprac. A. T. Houry i in. Kielce: Wydawnictwo JEDNOŚĆ 2006 s. 110.

² Zob. S. J. Żurek. „...lotny trud półistnienia”. O motywach judaistycznych w poezji Arnolda Słuckiego. Kraków: Księgarnia Akademicka 1999; t e n ż e. *Synowie księżycy. Zapisy poetyckie Aleksandra Wata i Henryka Grynberga w świetle tradycji i teologii żydowskiej*. Lublin: Wyd. KUL 2004.

dialogu międzyreligijnego. Zaznacza, iż zmiany zachodzące na tym obszarze następowały w pewnym kontekście, którego tło można określić ciągiem pojęć: globalizacja – demokratyzacja – liberalizacja. Porusza kwestię powrotu religii instytucjonalnej oraz indywidualnej religijności, wpływu transformacji ustrojowej na życie religijne mieszkańców tej części kontynentu, pyta o przyszłość religii oraz podkreśla, iż sprawą wielkiej wagi jest uniwersalizm dominujących w tym regionie tradycji religijnych, co stwarza podstawę do dialogu (s. 21).

Kolejny blok zagadnieniowy jest zgodny z porządkiem wyznaczonym przez Deklarację *Nostra aetate* i dotyczy dialogu z religiami niemonoteistycznymi. Profesor Henryk Zimoń SVD, kierownik Katedry Historii i Etnologii Religii Instytutu Teologii Fundamentalnej KUL, w artykule zatytułowanym *Afrykańskie wartości religijne jako podstawa dialogu międzyreligijnego* (s. 25-35) wymienia i podkreśla znaczenie dokumentów posoborowych poświęconych dialogowi z tradycyjnymi religiami afrykańskimi. Omawia kulturowe i religijne wartości ludów afrykańskich, do których należą m.in.: świętość, poszanowanie życia, Istota Najwyższa, duch przodków, moralność, rytuały, których poznanie jest istotnym elementem prowadzącym do znalezienia płaszczyzny porozumienia z nimi.

Kazimierz Szymczycha, misjonarz w Demokratycznej Republice Konga w latach 1985-1998, doktorant w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, w artykule pt. *Koncepcja Istoty Najwyższej u ludu Jansi i „Ryt zairski” jako przykład dialogu międzyreligijnego* (s. 36-46) wskazuje na głębokie przekonanie Jansów o istnieniu Istoty Najwyższej widoczne w wielości przymiotów, jakimi określają Boga. Przedstawia przebieg obrzędu mszy świętej sprawowanej w „Rycie zairskim” i jego odmienność w stosunku do „Rytu rzymskiego”. Obaj autorzy (Zimoń i Szymczycha) pokazują, w jaki sposób chrześcijanie głoszący Dobrą Nowinę w Afryce włączają do swojego przesłania bądź do liturgii – „Ryt zairski” – elementy tamtejszej tradycji, dzięki czemu łatwiej jest zrozumieć i wprowadzać w życie znaczenie inkulturacji.

Ukazaniem zagadnienia dialogu chrześcijańsko-buddyjskiego zajmuje się Lama Rinchen (Waldemar Zych), Przewodniczący Rady Polskiej Unii Buddyjskiej oraz Przewodniczący Rady Związku Buddyjskiego Tradycji Karma Kamtżang w Polsce. W artykule zatytułowanym *Dialog międzyreligijny z punktu widzenia buddyzmu* (s. 47-54) podkreśla, iż tenże dialog układa się wyjątkowo dobrze, stale rozwija, zaś w sprawach przekonań religijnych istotne jest kierowanie się następującymi zasadami: szczerą chęć wysłuchania i zrozumienia innych światopoglądów, opieranie się na wiarygodnych źródłach, uznanie równości partnerów w dyskusji. Stwierdza, iż dialog międzyreligijny z punktu widzenia buddyzmu jest możliwy, ponieważ okazuje się całkowicie zgodny z duchem tejsze religii.

Omawianą część recenzowanego dzieła kończy artykuł pt. *Kultura literacka buddyzmu w Polsce. Rekonesans* (s. 55-63) Daniela Kalinowskiego, adiunkta w Instytucie Filologii Polskiej Pomorskiej Akademii Pedagogicznej w Słupsku, który analizuje obecność motywów literatury buddyjskiej w twórczości różnych autorów w epokach literackich od literatury staropolskiej aż po współczesność. Wymienia polskich myślicieli, którzy przynieśli do kraju „światło z Azji” (m.in. Stanisława Schayera), wskazuje wydawnictwa, czasopisma, portale internetowe utrzymane w duchu buddyzmu, podkreśla znaczenie i potrzebę dialogu z tą religią.

Kolejnym blokiem zagadnieniowym omawianego dzieła, zgodnie z porządkiem zasugerowanym przez Deklarację *Nostra aetate*, jest dialog z religiami monoteistycznymi (islam i judaizm).

Selim Chazbijewicz, profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, prezes Związku Tatarów Polskich, imam muzułmański, współprzewodniczący Rady Wspólnej Katolików i Muzułmanów w RP, w artykule opatrzonym tytułem *Znaczenie pontyfikatu Jana Pawła II dla dialogu chrześcijan i muzułmanów* (s. 67-78) analizuje wypowiedzi Ojca Świętego pod kątem jego otwarcia na wyznawców islamu, wspomina spotkania Tatarów z papieżem podczas pielgrzymki do Polski w 1999 r., w czasie spotkania w Drohiczyne. Wskazując na fundamentalne różnice w doktrynie islamskiej i chrześcijańskiej podkreśla, iż nie przeczą one ani nie uniemożliwiają dialogu. Opisuje spotkania i konferencje wyznawców obu religii na gruncie polskim, znaczenie Rady Wspólnej Katolików i Muzułmanów oraz obchodzonego rokrocznie Dnia Islamu w Polsce. Imam uważa, iż słowa filozofa Jacquesa Maritaina, odnoszące się m.in. do Jana Pawła II, mogą być mottem przy ocenie postawy Ojca Świętego: „[...] Przyjaźń w ścisłym znaczeniu tego słowa, miłość jak między przyjaciółmi jest między Bogiem i człowiekiem możliwa, i owa miłość, dar łaski, najwyższa z cnót teologicznych, jest ponad cnotami moralnymi zwornikiem sklepienia całej budowli moralności” (s. 69).

Kolejny autor, Eugeniusz Sakowicz, profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, kierownik Sekcji Religiologii oraz Katedry Teologii Religii, konsultor Rady ds. Dialogu Religijnego przy Konferencji Episkopatu Polski, członek Komitetu ds. Dialogu z Religiami Niechrześcijańskimi tejże Rady, w artykule zatytułowanym *Czy muzułmanie są braćmi chrześcijan w wierze w jednego Boga? „Nostra aetate” – między mitem a rzeczywistością* (s. 79-92) stawia pytanie: „W czym wyraża się mit ciążyący nad relacjami muzułmańsko-chrześcijańskimi «w naszym czasie» (łac. *Nostra aetate*)?”; Jaka jest rzeczywistość tych relacji? Zdaniem Sakowicza dramatem jest, iż zarówno wśród muzułmanów jak i chrześcijan wciąż są mieszkańcy bardziej mitologii niż świata muzułmańskiego (s. 83). Wskazuje prekursorów dialogu, którzy wytyczyli nowe postrzeganie islamu, cytuje kluczowe przemówienia Jana Pawła II odnoszące się do dialogu z islamem. Autor zaznacza, iż osią refleksji Ojca Świętego, apostoła litery i ducha Deklaracji *Nostra aetate*, było sformułowanie zapisane w punkcie 3. owego dokumentu, a co najważniejsze podkreśla, iż muzułmanie to bracia chrześcijan w wierze w jednego Boga, o czym świadczą owoce Deklaracji, zwłaszcza w postaci nauczania papieża, która sytuuje się na jakiejś krawędzi – między mitem a rzeczywistością.

Wizerunek muzułmanów w Deklaracji *Nostra aetate* analizuje Stanisław Grodź SVD, dr teologii, asystent w Katedrze Historii i Etnologii Religii w Instytucie Teologii Fundamentalnej KUL, w artykule pt. *Akceptacja muzułmanów w deklaracji „Nostra aetate” – stereotyp czy drogowskaz w kontaktach chrześcijan z muzułmanami?* (s. 93-101). Stwierdza, iż obraz ten jest niestety retuszowany, a katolicy są skłonni przyjmować stwierdzenia zawarte w Deklaracji bardziej jako stereotyp aniżeli drogowskaz.

Rabin reformowany Michael A. Signer, profesor Myśli i Kultury Żydowskiej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Notre Dame w USA, w artykule pt. *Darkei*

Szalom – ścieżki pokoju w tradycji żydowskiej (s. 102-110), podkreśla siłę pozdrowienia „szalom” (hebr. pokój) i zawarty w nim potencjał pokoju, którego autorem jest Bóg, Źródło Źródeł. Wskazuje na dwie kategorie: *Berit Szalom* – „Przymierze pokoju” oraz *Zewach Szelemim* – „Uświęcony Dar Pokoju”, dzięki którym łatwiej można zrozumieć istotę pozdrowienia żydowskiego. Na zakończenie autor podkreśla, iż każde pozdrowienie pokoju stwarza okazję do budowania harmonii w świecie – *szalom* albo pełni pokoju.

Kolejny autor, Stanisław Krajewski, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, współprzewodniczący Polskiej Rady Chrześcijan i Żydów od jej powstania w 1989 r., w latach 1997-2006 członek zarządu Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP, w artykule zatytułowanym *Czy judaizm jest otwarty na dialog?* (s. 111-122) wymienia trzy czynniki: konieczność oddzielenia się, tożsamość, imperatyw przetrwania oraz przygląda się temu, co wypływa z każdego z nich dla współczesnych Żydów, jak również dla dialogu. Podkreśla znaczenie Deklaracji teologów i myślicieli żydowskich *Dabru emet* (2000 r.), w której jest okazany szacunek chrześcijanom, nie tylko dlatego, iż są ludźmi, ale za to, że są wierni chrześcijańskiemu objawieniu oraz tradycji, która jest najważniejszą afirmacją żydowską dialogu z chrześcijaństwem.

Następny blok tematyczny stanowią dwa artykuły dotyczące dialogu światopoglądowego. Pierwszy z nich został opatrzony tytułem *Deklaracja „Nostra aetate” w oczach agnostyka* (s. 125-129). Jego autorem jest Jan Woleński, profesor, filozof z UJ, członek Polskiej Akademii Umiejętności oraz Instytutu International de Philosophie, który wskazuje na punkt Deklaracji *Nostra aetate* dotyczący relacji pomiędzy ludźmi i narodami niezależnie od wyznawanej religii, który pozwala rozszerzyć jej wykładnię na różne środowiska światopoglądowe oraz systemy ideologiczne. Autor uważa, iż mamy do czynienia w teście Deklaracji z wyraźnym napięciem między ekskluzywizmem i inkluzywizmem. Ponadto podkreśla, iż chociaż agnostyk neguje istnienie Boga, to jednak łatwo wytyczyć pole owocnego dialogu pomiędzy nim a chrześcijaninem w wielu sprawach, np. społecznych, politycznych czy moralnych.

Drugi artykuł Roberta T. Ptaszka, dra filozofii, adiunkta w Katedrze Filozofii i Polityki Akademii Podlaskiej w Siedlcach, pt. *Potrzeba i możliwość dialogu Kościołów z nowymi ruchami religijnymi* (s. 130-135), dotyczy zagadnienia dialogu z nowymi ruchami religijnymi. Problem tego dialogu został zauważony i stał się przedmiotem zainteresowania Kościoła katolickiego na początku lat 90., wtedy jeszcze było to stanowisko krytyczne, które stopniowo zaczęło się zmieniać. Autor wskazał na ważny dokument Episkopatu Polski *Dialog – zadanie na nowy wiek* oraz przedstawił stanowisko Kościołów protestanckich (odnośnie do tego dialogu), które pomimo zastrzeżeń, postulują kontynuowanie prób dialogu z nowymi ruchami religijnymi.

Ostatnia część omawianej publikacji dotyczy trzech tradycji chrześcijańskich wobec dialogu międzyreligijnego. Hanspeter Heinz, emerytowany profesor teologii pastoralnej na Uniwersytecie w Augsburgu, członek grupy dyskusyjnej „Żydzi i chrześcijanie”, w artykule zatytułowanym *Małymi krokami do przodu (pomimo przeszkód) – katolicka recepcja „Nostra aetate”* (s. 139-145), podkreśla znaczenie Deklaracji, postawy Jana Pawła II, który popierał dialog międzyreligijny poprzez swoje świadectwo, słowami i różnymi gestami oraz wskazuje trzy postulaty na przyszłość dotyczące dialogu międzyreligijnego.

Profesor Uniwersytetu „Kijowsko-Mohylańska Akademia” i Narodowego Uniwersytetu w Chernivtsi, specjalista w zakresie studiów religioznawczych, Lyudmyła N. Fylypowych, w artykule pt. *Tradycja chrześcijaństwa wschodniego wobec dialogu międzyreligijnego i ekumenicznego* (s. 146-162) podkreśla, iż Deklaracja *Nostra aetate* ma szczególne reperkusje w Europie Środkowowschodniej, a zwłaszcza na Ukrainie. Omawia trzy najważniejsze na Ukrainie Kościoły prawosławne: Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego, Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Kijowskiego oraz Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny.

Prawosławie a dialog międzyreligijny (s. 163-169) to artykuł autorstwa Piotra Nikolskiego, duchownego diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. Analizuje w nim potrzebę dialogu z perspektywy prawosławnej, wskazuje na najważniejsze dziedziny współpracy wyznawców różnych religii: wspólna troska o tożsamość, zmaganie z poprawnością polityczną i upolitycznieniem religii, zapobieganie fanatyzmowi i wzajemnej nienawiści.

Niniejsze dzieło zamykają dwa artykuły. Pierwszy z nich, Karola Karskiego, członka Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, profesora Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie, zatytułowany *Nostra aetate w ocenie protestantów* (s. 170-177), drugi autorstwa Jurija Reshetnikova, dra filozofii, doradcy deputowanego Parlamentu Ukrainy pt. *Protestantyzm na Ukrainie w kontekście dialogu międzywyznaniowego* (s. 178-185). Obaj autorzy analizują znaczenie dialogu z perspektywy protestanckiej.

Reasumując, każdy, kto przeczyta tę książkę, zrozumie, czym jest tak mocno przenikający Kościół, duch dialogu międzyreligijnego, do którego pogłębienia przyczyniają się Deklaracja *Nostra aetate*, papież Jan Paweł II oraz wszyscy autorzy recenzowanego dzieła.

Z pewnością lektura tego tomu przyczyni się do głębszego zainteresowania dialogiem międzyreligijnym, który bez wątpienia odgrywa istotne znaczenie dla światowego pokoju oraz będzie inspiracją dla kolejnych tomów, pobudzi do refleksji i ubogaci.

Niech zakończenie omawianej publikacji stanowią słowa George’a Weigela, zawarte w biografii Jana Pawła – papieża uwielbianego przez miliony ludzi na całym świecie: „[...] odnowienie papieżstwa, pełne wcielenie w życie nauk Vaticanum Secundum, doprowadzenie do upadku komunizmu, określenie moralnych wyzwania stojących przed wolnym społeczeństwem, wszczęcie ekumenizmu w samo serce katolicyzmu, nowy dialog z judaizmem, ponowne zdefiniowanie dialogu między religiami i osobiste natchnienie, które zmieniło życie wielu osób – upoważniają do postawienia tezy, iż pontyfikat Jana Pawła II będzie miał najgłębsze konsekwencje dla świata od czasów reformacji w XVI wieku”³. Każdy, niezależnie od wyznawanej wiary, powinien kierować się w swoim życiu papieskim nauczaniem i starać się je naśladować, a wyżej wymienieni autorzy stanowią najlepszy przykład takiej postawy.

Sylwia Górzna

³ A. Karoń - Ostrowska. *Zrozumieć Papieża od wewnątrz*. Rec. G. Weigel. *Świadek nadziei. Biografia Jana Pawła II*. Kraków: Wydawnictwo Znak 2001. „Więź” 2001 nr 7 s. 175.